

В.В. МАЛІКОВ, асп., ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НАЙМИТУВАННЯ СЕЛЯН В УКРАЇНІ П ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У даній статті вивчаються форми організації наймитів в українській народній культурі П половини ХІХ – початку ХХ століть. Дослідження розкриває роль артілі як важливого складника звичаєво-правового інституту наймання сільськогосподарських робітників, функціонування якої базувалося на традиційній селянській трудовій кооперації.

В статті изучаються форми организации батраков в украинской народной культуре П половины ХІХ – начала ХХ веков. Исследование раскрывает роль артели как части обычно-правового института найма сельскохозяйственных рабочих, функционирование которой основывалось на традиционной крестьянской трудовой кооперации.

Наймитство було невід'ємною частиною життя українського села в пореформений період. Розглядаючи це важливе економічне та соціальне явище як звичаєво-правовий інститут, потрібно з'ясувати його структурно-функціональні зв'язки. Одним із елементів цього інституту були артілі наймитів, які й виступають об'єктом даного дослідження. Для кращого розуміння звичаєво-правових традицій наймання необхідно розкрити і такий важливий бік цих традицій, як форми організації робітників у наймах.

Дослідники народного життя звернули особливу увагу на традиції самоорганізації селянства для виконання сільськогосподарських робіт, ходіння на промисли та заробітки. Самоорганізація наймитів у формі артілі набула поширення передусім при відході на заробітки для збирання врожаю. Побут, устрій, склад, діяльність, значення заробітчанських артілей були ретельно досліджені у фактологічному відношенні А.Я. Поріцьким [15, 16], О.І. Луговою [7], В. Пашуком [12]. Тож у даній статті головна увага зосереджена саме на таких аспектах артілей, що безпосередньо стосуються їх функціонування як складової звичаїв наймання сільськогосподарських робітників.

Заробітчанські артілі виступали поширеною народною формою організації праці і громадсько-побутового об'єднання в даний період [7, с. 126; 15, с. 69]. Дослідники відзначають нерозривний зв'язок артілі із наймитуванням у відході, а також власне українські народні витоки та особливості її устрою [11, с. 103-105; 13, с. 105]. Тому важко погодитися із твердженням А.Я. Поріцького про те, що сільськогосподарський пролетаріат в цьому випадку виробляв нові явища в суспільному побуті порівняно з рештою селянства. Спираючись на дані тогочасних етнографічних описів трудових процесів, що наводяться нижче, така форма організації виявляється звичаєвою. Хоча й сам дослідник виводить це явище з часів Київської Русі [15, с. 69-70]. У даному випадку має місце штучне виділення й обґрунтування феномену сільськогосподарського пролетаріату шляхом приписування артілям значення захисту класових інтересів, захисту від сваволі експлуататорів. При цьому

вважалося, що сільськогосподарський пролетаріат мав найнижчу класову свідомість поміж пролетаріату, а артілі, як класові союзи, слабо захищали його інтереси, однак водночас за рівнем свідомості й організованості він відокремлювався від селянства [17, с. 196; 13, с. 105; 7, с. 126, 186-188]. Такий підхід до дослідження заробітчанських артілей є малопродуктивним. Зауваживши значення артілей в захисті інтересів наймитів перед роботодавцями та обмежену дієвість такого захисту, радянські вчені лише повторили результати спостережень дореволюційних дослідників [3; 11, с. 103-106], надавши їм відповідного класового забарвлення.

У даній статті артільна форма самоорганізації розглядається як така, що уможлиблювала наймитування на далекі відстані, полегшувала становище робітників у наймах, пом'якшувала можливі негативні ситуації та ризики, забезпечуючи наймитів певними умовами роботи, побуту, оплати праці. При цьому така форма організації вважається автором не класовим союзом, а однією з традиційних форм трудової кооперації селянства, яка виконувала зазначені вище функції. Це підтверджується результатами дослідження артілей. Головною причиною, яка штовхала заробітчан йти на об'єднання в дорожні асоціації, була вигода від спільного пересування. Адже пересування артілями гарантувало можливість найняти допоміжний транспорт, гуртом відстоювати свої інтереси в дорозі, допомагати один одному при якомусь нещасті, захищатись від грабіжників тощо. На пунктах найму тільки гуртом, артільно, тобто великою групою людей можна було відстоювати строкові чи поденні ціни на робочі руки, які виставлялись такими артілями [13, с. 100-101]. На артіль покладалися питання пошуку роботи, харчування, пересування, організації трудових процесів, посередництво у відносинах між робітниками і роботодавцем. Члени артілі мали взаємні гарантії [11, с. 106; 13, с. 102-104; 16, с. 62-63; 18, с. 200]. Так, в жіночих артілях досвідчена літня жінка, яка керувала артіллю, інколи наймалась сама тільки після влаштування всіх своїх членів на роботу. Вона вела переговори з наймачами, намагаючись найбільш вигідно влаштувати своїх дівчат. Крім того, в її обов'язок входило збирати по закінченні робіт всіх дівчат й доставляти їх додому [13, с. 104-105].

Окреслені вище функції артіль виконувала шляхом регламентації обов'язків між своїми членами. Однак набір відповідальних осіб не був сталим, як і коло їх повноважень. Дослідники подають різні дані з цього питання. Керівництво справами артілі здійснював «староста» / «отаман» / «старший» або дві-три особи як представники артілі; також могли існувати помічник старости, «касир», «писар», «расходчик» та «кухар», «кашовар». Відрізнявся і чисельний склад артілей. Староста / отаман здійснював загальне керівництво справами артілі, слідкував за дисципліною, визначав маршрут артілі, розпоряджався артільними коштами та харчами, укладав договір про найм зі сторони артілі, вів облік праці та зароблених грошей. «Расходчик» мав обов'язок закуповувати харчі. Обов'язки «кухаря» найчастіше виконували почергово всі члени артілі. «Касир» та «писар» могли існувати у великих артілях, взявши на себе фінансові справи наймитів. [11, с. 106; 13, с. 102-103;

15, с. 70-75; 7, с. 126] Артіль виступала юридичною особою перед наймачами, члени артілі несли взаємну відповідальність – кругову поруку [8, с. 24].

Артільна форма організації наймитів була важливою для успішного виконання робіт і регулювання стосунків всередині робітничого колективу. М. Максимович зазначає, що косарі, скільки б їх не зібралось на косовицю, завжди ставлять над собою одного старшого, що його називають «отаманом», та підстаршого, «осавула». «Отаман» ходить з косою попереду всіх, керуючи і роботою косарів, і ходом сінокісних ручок, що вимагає певного досвіду і тямовитості. Н. Березин вказує, що отаман, котрий йшов попереду фаланги косарів, часто був і заспівувачем тих пісень, що отримали назву косарських. Окрім того, косарі робили спільний табір, в якому ставився шалаш («курінь») і піч. Цікаво, що за даними М. Максимовича на Київщині цей табір мав назву «кіш». П.В. Іванов зазначає, що обід косарям у таборі готував «кашовар». Для того, щоб покликати косарів їсти, в таборі підіймали догори вила, віху, жердину [10, с.87; 5, с. 148-149; 1, с. 79].

Косіння вимагало від робітників злагожденості дій у полі. Саме цим пояснюється наявність табору, «отамана» і «кашовара». Функції «отамана» полягали у дотриманні трудової дисципліни косарями, він задавав ритм косіння, слідкував за рівномірністю її виконання, тобто керував самим ходом робіт. Поряд з тим по відношенню до молодших старші люди були тими, хто підтримував дисципліну [5, с. 149]. У плані дотримання звичаєво-правової норми важливим є те, що «отаман» виступає ініціатором, заспівувачем косарських пісень. Враховуючи функцію цих пісень у регулюванні трудових процесів та відносин всередині робітничого колективу, можна зробити висновок про ключову роль «отамана» щодо дотримання норми у даній сфері звичаєво-правового інституту наймання.

Відмінна система організації робіт існувала при найманні пастуха для випасу худоби. Громада, частина господарів в селі або окремий господар наймали пастуха, а той, у свою чергу, мав право приймати до себе на допомогу товаришів і підпасків. Кількість останніх залежала від розмірів стада. В підпаски найчастіше йшли хлопчики від 7 років, круглі сироти. Досить часто весь нагляд за худобою покладався саме на підпасків, при цьому вони відповідали не перед громадою, а перед пастухом. Пастух призначав платню підпаскам з власної платні, і утримував з їхньої оплати те, що у разі певної провини пастуха утримувала з нього громада [4, с. 22-24]. На Гуцульщині депутат або газди, в залежності від місцевого звичаю, «годили» керівника пастухів – ватага, з яким укладався особистий договір. У свою чергу, ватаг добирав собі пастухів самостійно або лише міг рекомендувати їх депутату чи громаді, а вони вже погоджували умови найму в індивідуальному порядку. Подекуди засвідчено і збереження давнього звичаю обирання ватага громадою [2, с. 235]. Подібна до пастухівницької організація праці побутувала на лісових розробках у лемків. «Керон» очолював «ровту» (гурт робітників), укладав угоду з лісництвом, підбирав людей до складу цього гурту і знайомив їх з умовами праці та заробітку [9, с. 131]. Тобто відмінність описаних вище випадків від землеробських артілей полягає в тому, що останні формувалися

на засадах рівноправного членства, утворювалися певною мірою стихійно, а не внаслідок цілеспрямованого рекрутування учасників керівником, які відтак були залежними від його волі.

Артільна форма організації наймитів була звичаєвою, ґрунтувалася на нормах та настановах українського селянства щодо організації трудових процесів. Поряд з варіативними складовими в організації землеробських заробітчанських артілей можна виділити спільні принципи їх формування та існування. Зокрема, існувала рівноправність членів артілі, староста, як і його помічники, був виборним, не міг діяти всупереч волі товариства. Члени гурту мусили виконувати всі розпорядження старшого. Критеріями обрання старости були досвідченість, авторитетність, поважний вік. Артіль виступала юридичною особою перед наймачами, члени артілі несли взаємну відповідальність. Артільна форма організації наймитів була важливою для успішного виконання робіт і регулювання стосунків всередині робітничого колективу. Перспективним є дослідження організаційних форм наймитів у контексті соціальної організації українського селянства того часу.

Список літератури: 1. *Березин Н.* Україна / Н. Березин. – СПб., 1907. – 212 с. 2. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження.* – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с. 3. *Ефименко А.Я.* Артели в Архангельской губернии / Александра Ефименко // Сборник материалов об артелях России. – СПб., 1873. – Вып. 1. 4. *Ефименко П.* Договор найма пастухов / П.С. Ефименко. – СПб., 1887. – 116 с. 5. *Иванов П. В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / П.В. Иванов // Сборник ХИФО. – Т. 17. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1907. – С. 148-155. 6. *Історія робітничого класу Української РСР* / [ред. Ф.Є. Лось, І.О. Гуржій, Є. Т.Щербина]. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 560 с. 7. *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с. 8. *Лазуренко В.М., Крохмаль С.С.* Від роду до роду. Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX століття / В.М. Лазуренко, С.С. Крохмаль. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 92 с. 9. *Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження.* У 2-х т. – Т. 1: Матеріальна культура [М.С. Глушко, С.П. Сегеда та ін.]. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 360 с. 10. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина: [пер. з рос.] / М. Максимович. – К.: Обереги, 2002. – 189 с. 11. *Овсянников А.Н.* Географические очерки и картины. – Т.2: Малороссия / А.Н. Овсянников. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1880. – 460 с. 12. *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с. 13. *Поріцький А.Я.* Дорожні артілі сільськогосподарських робітників України кінця XIX – поч. XX ст. / А.Я. Поріцький // НТЕ. – 1958. – № 4. – С. 100-105. 14. *Поріцький А.Я.* З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / А.Я. Поріцький // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 96-101. 15. *Поріцький А.Я.* Землеробські заробітчанські артілі на Україні / А.Я. Поріцький // НТЕ. – 1957. – № 2. – С. 67-76. 16. *Поріцький А.Я.* Побут сільськогосподарського пролетаріату півдня України кінця XIX – поч. XX ст. / А.Я. Поріцький // НТЕ. – 1958. – № 1. – С. 58-67. 17. *Рабочий класс России от зарождения до начала XX века.* – М.: Наука, 1983. – 576 с. 18. *Святловский Е.* Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии [дисс. докт. медицины] / Е. Святловский. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. – 312 с.

Надійшла до редколегії 17.07.2010.